

PISMA

[1]⁵ Zagreb, 21. 10. 1967.

Poštovani [gospodine] inženjeru,

molim Vas da mi oprostite što neizbježno govorim prvo o sebi: jugoslavenski sam prevoditelj i književni kritičar (rođen 1938), zaposlen kao lektor talijanskoga jezika na Sveučilištu u Zagrebu. Do sada sam na hrvatskosrpski preveo Paveseove „Pjesme“⁶ i Calvinova *Raspolovljenog viskonta*,⁷ te brojne suvremene pjesnike u časopisima (od Campane i Ungarettija do Acrocce i Cataffija).

Objavio sam eseje o Leopardiju, Paveseu, Sabi, Calvinu, Montaleu, Lampedusi. Navodim ta imena, jer Vam govore ponešto o mojim interesima i o mome kriteriju, u odnosu prema drugima, a i prema Vašem djelu.

Poznajem naime kako *Primirje*,⁸ tako i *Prirodopisne priče*⁹ (nažalost ne i *Zar je to čovjek*).¹⁰ Obije te knjige su mi se svidjele, ova potonja toliko da sam preveo neke ulomke iz *Ljepotice uspavane u frižideru* te iz *Mirovine*.¹¹

Radio Zagreb bi volio kad bi mogao – s Vašim pristankom – predstaviti ih, a čitali bi ih kazališni glumci (uz moj vrlo skroman komentar) u nekoj od svojih emisija za kulturu.

Nadam se da Vas ta vijest veseli.

Vaše knjige nažalost još nisu prevedene u Jugoslaviji, a upravo to bi bila moja želja, tj. da potaknem zanimanje ponekog izdavača. Dakako, Vi to zavređujete više nego Moravia i toliki drugi.

Nadam se jednako tako da ću Vas jednoga dana moći upoznati, u Zagrebu ili u Torinu, meni tako dragom gradu (bio sam tamo tijekom 1964. i 1966) povezano s proučavanjem Pavesea. Rado bih Vam postavio mnogo pitanja, ali ovom prigodom odolijevam iskušenju. Ionako sam Vam potratio podosta vremena.

Očekujem dakle Vaš odgovor, i unaprijed Vam zahvaljujem.

Srdačno i s dubokim poštovanjem

[Mladen Machiedo].¹²

Adresa: Mladen Machiedo / Puljska 78/III / Zagreb / Jugoslavija

⁵ Redoslijed Machiedovih pisama označen je arapskim, a Levijevih rimskim brojevima.

⁶ Vidjeti: Cesare Pavese, *Poezija*, izd. Mladost, Zagreb 1967.

⁷ U trilogiji *Naši preci*, izd. Matica hrvatska, Zagreb 1965. za koje izdanje druga dva dijela prevodi Karmen Milačić.

⁸ Izvorno *La tregua*, kronološki drugo Levijevo djelo, objavljeno u izdavačkoj kući „Einaudi“ u Torinu 1963. godine.

⁹ *Storie naturali*, izd. Giulio Einaudi, Torino 1965.

¹⁰ Prvo Levijevo djelo, objavljeno 1947. godine kod manjeg izdavača u Torinu.

¹¹ *La bella addormentata nel frigo* i *Trattamento di quiescenza* dvije su od ukupno petnaest znanstveno-tehnoloških parabola u toj Levijevoj knjizi kratkih proza.

¹² U dnu Machiedova pisma, doduše njegove indigo kopije koja nam je dostupna, ne vidi se potpis, pa je zato ovdje u uglastim zagrada.

* * *

[I]¹³ 23. listopada 1967.

Dragi gospodine Machiedo,

zahvaljujem na Vašem preljubaznom pismu. Itekako mi je drago, dapače oduševljen sam, što će *Bella* i gospodin *Simpson*¹⁴ opet oživjeti i dobiti glas na jugoslavenskom radiju; a učinit ćete mi veliku uslugu, ukoliko mi pošaljete kopiju svoga komentara.

A što se tiče jugoslavenskog izdanja mojih knjiga, moram Vas podsjetiti da je u ožujku 1964. izdavačka kuća „Progres“ iz Novog Sada, preko Jugoslavenske autorske agencije, potpisala ugovor s „Einaudijem“ za prijevod *Primirja*, knjiga je trebalo biti objavljena tijekom 1965, ali „Einaudi“, kome sam danas telefonirao, o tome više ništa nije čuo. Može biti da prijevod nije učinjen: u tom slučaju bi mi bilo drago (sudeći prema savršenom talijanskom u Vašem pismu) ako biste se Vi time htjeli pozabaviti. Poznajete li tog izdavača?

Budete li imali prigode dolaziti u Torino, bit će mi drago upoznati Vas, ali i prije – ako Vam mogu biti od pomoći (ili makar samo ugodan) – odgovarajući na Vaša pitanja, slobodno računajte na mene.

Zahvaljujući još jednom, najsrdacnije Vas pozdravljam

Vaš Primo Levi¹⁵

* * *

[2] Zagreb, 18. 12. '67.

Poštovani [gospodine] inženjeru,

veliko Vam hvala na Vašem preljubaznom pismu.

Odgovaram Vam s malim zakašnjenjem, ali ne svojom krivnjom. Naime, odmah sam pisao izdavaču u Novi Sad, ali sve do danas nisam imao odgovora. Naknadno sam se raspitivao u vezi s tim po književnim krugovima: sudeći po tim saznanjima, rečena izdavačka kuća „Progres“ nije baš na zavidnu glasu. Ta knjiga očito nije objavljena. Kad bi barem „Einaudi“ mogao povući autorska prava. Ponajbolje izdavačke kuće su „Mladost“, „Naprijed“ i „Matica hrvatska“ u Zagrebu (ja sam do sada prevodio za prvu i treću), te „Nolit“ u Beogradu; one, ukratko, odgovaraju „Einaudiju“, „Mondadoriju“ ili „Guandi“ u Italiji.

Emisija posvećena Vama bit će emitirana 17. siječnja 1968. u 18 sati, na ovdašnjem Druhom programu, koji se nažalost ne čuje u Italiji. Te dvije pripovijesti bit će predstavljene pod naslovom *Pripovijesti iz budućnosti*. Pitajte me za moj komentar. No, taj je stvarno skroman, više informativan nego kritički. Osim biografskih podataka pruža i obavijest o Vašim dvjema knjigama koje ste napisali o Lageru. Ističe kontinuitet između njih i ove potonje, jer u „oba slučaja čovjek je taj o kome ovisi ponajveći napredak (tehnoški, duhovni) ili

¹³ Gotova sva Levijeva pisma pisana su na prepolovljenom A4 formatu s otisnutim zaglavljem u kojem je adresa s brojem privatnog telefona: PRIMO LEVI / CORSO RE UM BERTO, 75 / 10 128 TORINO / Tel. 58. 60. 25.

¹⁴ Imena protagonista dviju spomenutih Levijevih znanstveno-fantastičnih proza, koje je Machiedo apostrofirao u svom prvom pismu.

¹⁵ Cijelo pismo je pisano strojem, a završetak „Suo Primo Levi“ – rukom.

posvemašnje uništavanje". Komentar prenosi onaj Vaš citat prema kojem ove pripovijesti ne mogu biti dovoljno određene izrazom „znanstvena fantastika“, vodeći računa o njihovim mnogostrukim vidovima, da bih u konačnici povukao paralelu između Calvinovih „kozmi-komika“ (autora poznatog u Jugoslaviji temeljem prijevoda njegovih prethodnih knjiga) i *Prirodopisnih pripovijesti*, a jedno i drugo utemeljeno na recentnim znanstvenim spoznajama, ali okrenutim u protivnim smjerovima, prema prošlosti ono prvo, prema skoroj budućnosti ono drugo. Što se tiče tih dviju Vaših pripovijesti, djelomično prevedenih, taj tekst otkriva „ljudski san o ‘vječnoj’ mladosti“ (*Ljepotica uspavana u frižideru*), tj. težnju posvemašnjem iskustvu (*Mirovina*). Ali i cijenu tih težnji: samoća osobe hitnute u budućnost i dosadu onoga tko je aktivnu borbu za život zamijenio lagodnim tehničkim nadomjestkom. Eto neka te napomene ostanu na snazi da Vas obavijeste o načinu na koji će Vaše djelo biti predstavljeno u Jugoslaviji.

Koristim prigodu da Vas obavijestim još o nečemu. Postoji jedan zagrebački književni časopis *Kolo* (izlazi već više od sto godina, a u zadnje vrijeme bio je malo odveć akademski, no redakcija se ovih dana mijenja) s kojim sam prilično povezan, a koji planira uvesti rubriku s razgovorima. U njoj bi sudjelovali najznačajniji jugoslavenski i inozemni pisci i umjetnici. Budući da kontakt s Italijom ovisi o meni, predložio sam tri imena, uračunavši i Vas. Druga dvojica su Michelangelo Antonioni i Italo Calvino. I tako, zlorabeći Vašu susretljivost, tijekom sljedeće godine „službeno“ bih Vam postavio nekoliko pitanja.

U siječnju ću Vam poslati izreske iz novina, posvećene Vašoj emisiji, a za sada Vas pozdravljam srdačno i s poštovanjem.

* * *

[3] Zagreb, 3. 2. 1968.

Poštovani [gospodine] inženjeru,
molim Vas da mi oprostite zbog kašnjenja, bio sam bolestan više od dva tjedna i tek se ovih dana oporavljam.

Emisija Vama posvećena redovito je emitirana u srijedu 17. siječnja.¹⁶ Uspio sam snimiti je na vrpcu, pa se nadam da ću Vam je uručiti jednog dana u Zagrebu ili Torinu.

Prilažem Vam izrezak iz novina s najavom emisije. Urednici Radio-omnibusa smatraju da je to ponajbolja emisija proteklih mjeseci, a tako misle i mnogi moji znanci. Šteta što nije objavljen nikakav osvrt, no to je opći problem jer se odavno recenziraju samo TV emisije, ponajčešće skromnije vrijednosti.

Kako bilo da bilo, „led je probijen“, pa onom širokom popisu zemalja u kojima ste prevedeni sada možete pridodati i Jugoslaviju. To bi me itekako veselilo.

Srdačno i s poštovanjem

¹⁶ Radio-omnibus Drugog programa Radio Zagreba, u izvedbi dramskih umjetnika zagrebačkih kazališta, emitirao je dramatizaciju tih dviju Levijevih kratkih priča.

* * *

[4] Zagreb, 2. 3. 1968.

Poštovani [gospodine] inženjeru,

radioemisija posvećena Vama i Vašim *Prirodopisnim pričama* urodila je prvim plodom.

U Zagrebu se priprema antologija svjetske novele (XIX i XX stoljeće), marom poznatog hrvatskog prozaika i dramatičara Antuna Šoljana.¹⁷ U njoj će se pojaviti desetak talijanskih autora¹⁸ potonja dva stoljeća, uračunavši i Vas. Nažalost, broj stranica posvećen svakom autoru je prilično ograničen; tako da nisam mogao iskoristiti ulomke dviju na radiju emitiranih novela te prevesti ostalo. Stoga sam se odlučio za *Anđeoskog leptira*.¹⁹ Preveo sam ga s velikim užitkom i lakoćom, pa mi se odabir sada čini dobar, utoliko što sadržava prevladavajuće motive Vaših (dosadašnjih) triju knjiga.

Nadam se da će Vas ova vijest razveseliti i da nemate ništa protiv. Bio bi to Vaš prvi prijevod objavljen u Jugoslaviji.

Posve srdačno i s poštovanjem

M[laden] M[achiedo]

* * *

[5] Zagreb, 13. 11. 1968.

Poštovani doktore,

zajedno s ovim svojim pismom šaljem Vam antologiju Antuna i Nade Šoljan *Sto odabranih novela svjetske književnosti* u koju je uključen Vaš *Anđeoski leptir*. Kao što vidite izbor je ograničen na XIX i XX stoljeće, a predstavlja samo kratke priče (zbog čega se u njoj ne pojavljuju brojna glasovita imena). Općenito, čini se prilično dobro napravljena, izuzev naslovnice koja – tko zna zašto – oponaša stil ruskih bajki i pravi je užas!

Presretan sam što sam Vas osobno upoznao i zahvaljujem za onu večer koju ste mi tako ljubazno darovali, a u kojoj sam možda odveć zlorabio Vaše strpljenje.²⁰ U svakom slučaju razgovor je za mene bio predragocjen, do te mjere da sam ga te iste noći prenio na papir. Nadam se da mi je pošlo za rukom vjerno prenijeti Vaše riječi, bar one čiji je sadržaj bio usko vezan za Vaša djela i način kako gledate na zbilju. Slažete li se da taj razgovor objavi neki od zagrebačkih časopisa (*Republika* na primjer, gdje imaju i rubriku „Razgovor s...“)? Napominjem također da taj tekst, premda pisan u formi dijaloga, nije nalik onim banalnim intervjuima kakvi se Vama zacijelo ne sviđaju. Ton je znatno srdačniji, tamo su i neka moja zapažanja te bilješke uz tekst kao obavijest čitatelju o Vašim djelima. Objavljujući, dakle razgovor u *Republici*, jednom od najrenomiranijih časopisa u Hrvatskoj, osim toga usko povezanim s jednim izdavačem, mogao bi se tako pripremati teren za prijevod neke Vaše knjige.

¹⁷ Pjesnik, prozaik, prevoditelj i esejist Antun Šoljan (Beograd, 1932 – Zagreb, 1993).

¹⁸ Antologiju je objavila zagrebačka Novinarska izdavačka kuća „Stvarnost“ 1968. godine, a uz Prima Levija u njoj su zastupljeni: Italo Calvino, Curzio Malaparte, Alberto Moravia, Cesare Pavese, Luigi Pirandello, Vasco Pratolini, Domenico Rea, Ignazio Silone, Giovanni Verga i Elijo Vittorini.

¹⁹ *Angelica farfalla*, također u *Storie naturali*, nav. izd., str. 57–68.

²⁰ Bio je to prvi u nizu od ukupno četiri susreta protagonista ove prepiske, a dogodio se 28. listopada 1968.

Još uvijek čekam ishod Natječaja za Scuola Normale Superiore u Pisi,²¹ pa trenutno radim malo.

Posve srdačno i s poštovanjem

M[laden] M[achiedo]

* * *

[II] 19. studenoga 1968.

Predragi Machiedo,

hvala Vam lijepa za antologiju, koju sam primio jučer zajedno s Vašim pismom od 13: čini mi se da je to ozbiljno i zaokruženo djelo, drago mi je što se u njemu nalazi i moja pripovijest, a žalim što ne poznajem Vaš jezik.

I ja se sa zahvalnošću sjećam večeri koju smo proveli zajedno: naučio sam od Vas mnogo toga zanimljivog, a za mene i novog o Vašoj zemlji, koju žarko želim upoznati.

Izvršno za intervju: slobodno ga objavite gdje i kako najbolje mislite, a onda, molio bih Vas, nastojte poslati mi jedan primjerak; skupit ću na hrpu sva moja slabašna znanja ruskoga i poljskoga, pa ću (možda uz pomoć pokojeg prijatelja) pokušati razumjeti.

Najljepše želje za Pisu: gotovo sam siguran u Vaš uspjeh, pa čak – možda – da ću imati prigodu sretati Vas češće.

Najsrdčnije Vas pozdravljam

Vaš

Primo Levi

* * *

[6] Zagreb, 12. 12. 1968.

Poštovani doktore,

presretan sam što Vam se antologija svidjela.

Ne brinite se za prijevod razgovora. Ja ću se pobrinuti da Vam ga prevedem, netom bude objavljen. Uostalom, bilješke sam vodio na talijanskom.

U međuvremenu sam živio prilično intenzivno: oženio sam se i pobijedio na natječaju za Scuola Normale u Pisi. Moja će supruga²² (diplomirala je francuski jezik i komparativnu književnost, do sada je bila konzultantica u knjižari inozemnih izdanja) poći sa mnom u Italiju.

²¹ Utemeljena 1810. Napoleonovim dekretom kao blizanka pariške École Normale Supérieure, zamišljena je kao rasadište budućih nastavnika, a s njima i nova intelektualna elita, temeljena isključivo na zaslugi i individualnoj darovitosti.

²² Višnja Machiedo (Zagreb, 27. III 1940 – 23. II 2013), književna prevoditeljica i esejistica. Ponajviše se bavila francuskom književnosti, teatrologijom, a i kroatističkim te filmskim temama. Znalački ispreplićući kritičke ogledе sa svojim prijevodima, objavila niz nezaobilaznih knjiga: *Komedija dell'Arte* (1987), *Osamnaest izazova: francuski pjesnici XX stoljeća* (I–II, 1996) i *Francuski nadrealizam* (I–II, 2002). Ipak, najvažnije studije i ogledе objavila je u knjigama: *Putovima i prečacima* (2005), *Drugi život* (2005), te *Od kazališta do teksta i obrnuto* (2007). Prevodila je djela Molièrea, P. de Marivauxa, Ch. Baudelairea, A. Gidea, V. Segalena, L.-F. Célinea, A. Bretona, J.-P. Sartrea, A. Camusa, R. de Obaldije, P. Brucknera i dr., a za svoj esejističko-prevoditeljski opus 1997. dobila je francusko odličje viteza Legije časti. Od 2014. godine Hrvatski P. E. N. centar dodjeljuje nagradu nazvanu Višnjinin imenom za najbolju knjigu eseja.

A ja se čvrsto nadam da ću Vas moći opet vidjeti u vrijeme svoga boravka u Pisi. Pisat ću Vam, nakon što se konačno smjestim.

Želim Vam svako dobro prigodom nadolazećih blagdana.

Prijateljski i s poštovanjem

M[laden] M[achiedo]

* * *

[7] 1. 3. 1969.

Poštovani doktore,

ovih dana primio sam iz Zagreba časopis (*Republika*, br. 1/1969), pa jedan primjerak šaljem i Vama u posebnoj pošiljci, prilažući u svom pismu talijanski prijevod tog razgovora. Nažalost, objavili su – tko zna zašto – završni ulomak na početku, izostavljajući bilješke koje su neupućenom čitatelju trebale objasniti neke pojedinosti, osim što bi ga obavijestile o naslovima izvornika djela. Uza sve to nadam se da nisam pogrešno shvatio suštinsko značenje Vaših riječi, te da Vas, dakle taj razgovor podsjeća na onu večer – za mene iznimnu – kad smo se sreli.

Već dva mjeseca sa suprugom živim u Lucci ili – točnije rečeno – između Lucce i Pise, gdje svakodnevno odlazim na predavanje iz književnosti na Scuola Normale Superiore. Nadam se da ću, za vrijeme boravka u Italiji, napisati studiju o poratnim talijanskim pjesnicima.

I dalje prevodim pa baš ovih dana privodim kraju vrlo zahtjevan rad. Radi se o izboru, prilično opsežnom, Montaleovih stihova koji će prvo biti objavljeni u časopisima, a zatim u knjizi. Prijevod nakon dobrih deset godina čitanja, ponajviše upravo ovdje u Lucci. Nadam se da ću u lipnju opet u Torino. Bilo bi mi drago vidjeti Vas.

S poštovanjem i prijateljski

M[laden] M[achiedo]

Via della Corticella 19/II; 55100 Lucca

* * *

RIJEČ ĆE PREŽIVJETI²³

Razgovor Mladena Machieda s Primom Levijem

...završetak razgovora vođenog 28. listopada 1968. s Primom Levijem (književnikom rođenim 1919) u autorovom stanu u Torinu. Još jedan pogled da bi se fiksiralo, u sjećanju, ovog čovjeka nižeg rasta, ali vrlo žilave konstitucije, s pronicljivim žmirkavim očima (prazan zid iza leđa izdvojio je ličnost lišenu svega sporednog), autora tri vrhunska – u nas, nažalost, još neprevedena djela iz poslijeratne talijanske proze.

²³ Naslov i cijeli razgovor preuzimam (uz poneku intervenciju kao što je početno veliko slovo u međusobno obraćanju iz poštovanja) iz zagrebačkog književnog časopisa *Republika*, br. 1, 1969. (XXV), str. 47–48.

Dopuštate li da započnemo jednom rečenicom iz Vašeg prvog romana Ako je to čovjek?²⁴ Ona bi u izvjesnome smislu mogla poslužiti kao „motto“ cjelokupnom opusu: „Svatko je otkrio, prije ili kasnije u svome životu, da savršena sreća nije ostvariva, ali je malo, međutim, onih koji su obuzeti suprotnim razmatranjem: da je takva i savršena nesreća.”²⁵ Citirana postavka kao da isključuje, poslužio bih se danteovskim terminima, i Pakao i Raj: poniženi čovjek u Lageru, iz Vašeg prvog romana, nije do kraja nesretan, kao što ni automatizirani čovjek budućnosti (mislim na Vašu treću knjigu, Prirodopisne priče, posebno na novelu „Penzija”) – kojemu se putem najsavršenije vrpce nude snimljena totalna iskustva – nije sposoban da ostvari sreću. Prihvatimo li ove likove kao dvije krajnje tačke u rasponu Vaših tema, postavlja se pitanje – jesu li ovi položaji definitivni ili postoji mogućnost pomaka u jednom ili drugom smjeru?

Da, postoji. Nisam, doduše, nikada mislio na takav raspon, ali se čini dobro uočen. Nedavno sam posjetio Auschwitz; tamo je bilo mnogo, mnogo gore nego u našem Lageru.

Nažalost, kao što znate, bilo je lagera iz kojih se nitko nije vratio živ. I u nas je postojao krematorij, doista je postojao, ali mnogi nisu u to vjerovali. Dakako, moguć je i pomak u suprotnome smjeru. Štoviše, on je mnogo lakši, rekao bih.

Vaš je položaj u suvremenoj talijanskoj prozi prilično izuzetan: niste profesionalni pisac, imate sasvim drugačije zvanje. Kako se ono usklađuje s Vašim književnim radom? I, družite li se s književnicima?

Nisam želio da budem profesionalni književnik. Ja sam neka vrst vodozemca. Radim kao kemičar u jednoj tvornici; moji poslodavci toleriraju da pišem, ali ne i da zbog toga provodim dopust i tako štetim proizvodnji. Dakle, književnost je moja privatna stvar. Od književnika ne viđam nikoga.

Ovako izolirani, jeste li imali teškoća s objavljivanjem?

Da, roman *Ako je to čovjek* objavljen je 1947. u nakladi od svega 2500 primjeraka jedne male izdavačke kuće. „Einaudi“, koji ga je tada odbio, prihvatio ga je tek deset godina kasnije. No... možda je i dobro što je roman u početku bio odbijen.

Dobro? Možda zbog toga što je svojim objektivističkim dokumentarizmom odudarao od romantizma Rezistence, dominantnog u prvim poslijeratnim godinama?

Jest, upravo zato. Napisan je prerano. Uspjeh sam doživio tek poslije druge knjige, *Pri-mirje*. I prva i druga su prevedene na različite jezike.

Oprostite, a zbog čega ste onda treću objavili pod pseudonimom? Zbog toga što svojom sintezom naučne fantastike, satire i moralnih razmatranja odudara od prve dvije?

²⁴ Kada 1993. napokon bude objavljeno prvo zagrebačko izdanje prijevoda tog romana bit će pod naslovom *Zar je to čovjek*.

²⁵ Na ovom mjestu Machiedo rukom dopisuje: Bez izvornika pri ruci, citat rekonstruiram po sjećanju. A s izvornikom nadohvat ruke, u prijevodu priređivača ovog priloga, ta rečenica glasi: „Više ili manje zarana u svom životu svi otkriju da savršena sreća nije ostvariva, malobrojni se međutim zaustavljaju na oprečnu promišljanju: da je takva i savršena nesreća” – vidjeti: *Zar je to čovjek*, izd. Fraktura, Zagreb 2017, str. 13.

Nisam želio da uvrijedim osobe koje su prošle iskustvo koncentracionog logora i koje su me smatrale ozbiljnim piscem. Dakako, pseudonim Damiano Malabaila bio je promašaj. Jedan je kritičar pohvalio knjigu, ali je napao pseudonim, vjerujući da se radi o izdavačkom triku. Nije bilo tako; štoviše Einaudi u početku nije ni želio objaviti djelo. Kasnije se ipak prodalo 2500 primjeraka.

Primate li pisma od čitalaca?

Nakon romana *Ako je to čovjek* primio sam mnogo pisama iz Njemačke. Svi su se slagali s knjigom. Jedno pismo nazivalo je Hitlera izdajicom, nastojeći da obrani Nijemce: bila je u njemu sadržana cijela povijest Njemačke. Napisao sam oštar odgovor, ali ga zatim nisam poslao. Inače uvijek odgovaram na pisma.

Nakon *Primirja*, vjerojatno zbog teme povratka iz Lagera, dobio sam međutim mnogo pisama iz Italije. Ljudi su htjeli doznati jesam li poznavao ovu ili onu osobu, a bilo je i ljudi koji su sami prošli slično iskustvo.

Pisma nakon treće knjige nisu bila naročito pozitivna, iako je prevedena u Zapadnoj Njemačkoj (pod izmijenjenim naslovom), a neke od priča prevedene su i u SSSR-u. Netko mi je čak rekao: „Ne možemo te svakih deset godina poslati u Lager!”

Čudno: to je sasvim ozbiljna knjiga, a neke od novela, „Anđeoski leptir“ npr., nadovezuju se ipak na iskustvo dva prethodna romana.

Zaista? Veseli me čuti pozitivno mišljenje. Znate, knjige su kao djeca. Čovjek voli prvo-rođenče, ali se zbog toga ne odriče ljubavi prema ostalima, dapače...

Čini se da imate djece; kako ona reagiraju na vaša djela?

Imam dvadesetogodišnju kćer i jedanaestogodišnjeg sina. Ne čitaju moja djela. Kći ih smatra nezanimljivima. Svakako, postoji velika razlika između moje generacije – i ne samo moje, već i Vaše, tridesetogodišnjaka – prema generaciji kojoj je danas oko dvadeset. Oni nisu iskušali rat. Rat je za njih strašna stvar, ali apstraktna, mogućnost u koju se ozbiljno ne vjeruje. Moja kći je blaga kod kuće, ali vrlo aktivna u studentskom pokretu. Studenti su uopće vrlo aktivni, ali su im konfuzne ideje.

Čitate li kome ono što pišete?

Čitam ženi ili ponekom prijatelju, piscima nikada.

A koga sami čitate?

Čitam malo. Ove sam godine bio član žirija za nagradu „Strega“, pa sam bio prisiljen da čitam. Na kraju sam predao bijeli listić, jer nije bilo knjige prikladne za nagradu.

Volim Pasolinija, Meneghella (iako je malo poznat)... Od Pasolinija posebno ranija djela. Možda i zbog plurilingvizma. Moje logorsko iskustvo također je bilo plurilingvističko: trebalo se sporazumjeti.

A Calvino? Spominjem ga, jer njegove Kozmokomike i Te sa nulom, uz Vaše Prirodopisne priče, otvaraju nove perspektive naučne proze.

Calvino je našao poticaj za pisanje *Kozmokomika* u jednoj mojoj noveli „Šesti dan“, objavljenoj u časopisu prije nego u *Prirodopisnim pričama*, zato mi je i poklonio svoju knjigu s vrlo srdačnom posvetom. Sada bih, međutim, ja tražio dopuštenje od njega da mi posu- di svog Ofwfq-a o kojem već imam smišljenu priču.

Ako nije indiskretno pitanje, pišete li četvrtu knjigu?

Započeo sam je. To će biti knjiga o mojim iskustvima kemičara. Inače, nemam više mnogo toga da kažem. Prva priča opisuje mladenačku ljubav za kemiju, dapače za alkemiju; kemija se čini odviše očitom, lišenom koprene, misterija... Napisao sam još jednu priču, o atomu. Pročitao sam je nekolicini ljudi. Rekli su uglavnom da je dosadna; svidjela se naučenicima, a to je loš znak.

U nauci, svatko je imao poneku avanturu, poneki eksperiment, pa makar i ne otkrio ništa. To je kao lov. Ide se u lov, puca se, ubije se divljač ili divljač pobjegne ili čovjek bude ubijen.

Od nekog drugog lovca?

Da, ili od same divljači.

Interesiralo bi me još nešto. U cijelom rasponu Vaših tema (spomenutom na početku razgovora), uz naglašeni historijski trenutak, uvijek je prisutan i čovjek kao vječna kategorija, rekao bih upravo u biblijskom smislu. Kako gledate na taj odnos vječnog i historijskog?

Vječno i historijsko? Radi se o tome da se stalno provjerava historijsko na pozadini vječnog. Ali ne mislim na Bibliju. Ne vjerujem u nju; čitam je, sviđa mi se kao literatura, ali ne vjerujem. Ateist sam. Ali sam i Židov, bit će da ste to primijetili, što samo po sebi stvara prilično kompliciranu situaciju. Ponešto židovske religioznosti imao sam u mladenačko doba, ali sam je izgubio u Lageru.

U što, dakle, vjerujete?

To je teško pitanje. Naša je epoha epoha demitizacije, sumnje u mitove. Ali upravo zbog toga treba ih uzimati u obzir, sve.

Vjerujem u pozitivna svojstva čovjeka. Svakako, postoje i negativna, ali se treba boriti za razvijanje onih prvih. Iluminist sam, vjerujem u pravdu, evo, sve je ostalo diskutabilno, sve je sumnja, kaos.

Kad bi me npr. danas netko upitao, na temelju mojih iskustava kemičara iz proizvodnje, što je bolje: potpuno liberalna ili centralistička vlada sklona planiranju, ne bih znao sa sigurnošću odgovoriti na takvo pitanje.

Po Vašem mišljenju, što onda preostaje književniku?

Mogućnosti književnika su vrlo ograničene. Ne sviđa mi se književnost lišena komunikacije. Pound, na primjer. Cijeli ga svijet cijeni, no za mene je suvišan autor. Književnost je riječ. A riječ će preživjeti, jer riječ je komunikacija. Sudbina čovječanstva zavisi upravo o tome: o komuniciranju. Treba biti tolerantan, makar vrlo tolerantan, ali ne dopustiti da dođe do rata.

Kako gledate na književnost u okviru civilizacije, posebno na njen odnos prema nauci?

Klasična je književnost nadvladana naukom. Sve do pred nekoliko godina Italija je bila zemlja profesora i advokata, danas je zemlja tehničara i inženjera. Književnost se mora obogatiti naukom, to je jedini način da preživi. Latinski naših dana jest matematika...

* * *

[III]²⁶ 6. 3. 1969.

Dragi Machiedo,
hvala lijepa za intervju i za trud koji ste uložili da ga za mene prevedete.
Čestitke na Vašem „uplovljenju“ na Normale! Nadam se da se tamo dobro osjećate, usprkos turbulentnom ozračju²⁷ na svim našim Sveučilištima. Bit će mi drago dođete li u lipnju posjetiti me, dapače, prihvaćam Vaš prijedlog kao obećanje.
Srdačno

Primo Levi

* * *

[8] Zagreb, 21. 12. 1969.

Poštovani doktore,
htio sam Vam pisati znatno ranije, nadasve da se ispričam zbog izostala susreta u Torinu. Naime, ove godine sam morao poći u Rim zbog posla (susreti s pjesnicima o kojim govorim u svojoj radnji posvećenoj talijanskom pjesništvu Drugoga poraća).
Zamisao kratkoga boravka u Torinu ostaje i dalje na snazi, ali odgođena u dolazeće proljeće (kraj ožujka – početak travnja). Rado bih i svojoj supruzi pokazao Paveseovu domaju.
Rad u Lucci (Pisi) teče dobro. Ove sam godine učinio poprilično. Dopršio sam, između ostalog, prijevod 58 odabranih Montaleovih pjesama, ranije objavljivanih u časopisima, a koje valja objediniti u jednom svesku, s paralelnim tekstom izvornika, koji bi trebao biti objavljen dogodine.²⁸ Antologija talijanskoga poratnoga pjesništva, u prijevodu, takorekuć je pri kraju.
Citirao sam nedavno i Vas u eseju, za koji se nadam da ću Vam ga pokazati, već objavljenoga proljetos. Što se tiče mogućih prijevoda Vaših djela u Jugoslaviji, preporučio sam ih jednom zagrebačkom izdavaču, o kome sada ovisi ostalo.

U živom sjećanju mi je naš susret. U nadi da ću Vas opet vidjeti na proljeće, prigodom nadolazećih blagdana Vama i Vašima želim svako dobro, uz najsrdačnije pozdrave i s poštovanjem

Vaš

M[laden] M[achiedo]

Via della Corticella 19/II; 55100, Lucca (nakon 15. siječnja)

²⁶ Cijelo pismo Levi je napisao rukom.

²⁷ Levijev eufemizam za tektonska šezdesetosmaška gibanja među radnicima i studentima diljem Evrope, a naročito burna u Italiji sve do potkraj sedamdesetih.

²⁸ Machiedu, u to vrijeme tridesetogodišnjaku, valja odati priznanje da je dobro gađao, anticipirajući više od pet godina opsežnim izborom iz opusa budućega nobelovca. Vidjeti: Eugenio Montale, *Mediterran*, izd. Centar za društvenu djelatnost omladine, Zagreb 1973.

* * *

[IV]²⁹ 7. / 1. / 1970.

Dragi Machiedo,

zahvaljujem Vam na pismu i čestitkama, a s Vama se radujem zbog entuzijazma kojim kročite svojom stazom i zbog uspješna posla koji obavljate.

Računam s Vašim posjetom na proljeće, pa i zbog zadovoljstva da upoznam Vašu gospođu: a dotle, premda s malim zakašnjenjem, primite najljepše čestitke za napredak i uspjeh u godini koja je tek započela

Vaš
Primo Levi

* * *

[9] Zagreb, 15. 6. 1970.

Poštovani doktore,

molim Vas da mi oprostite zbog kašnjenja. Otkako smo se vratili iz Torina,³⁰ čitave dane provodim pišući svoju studiju. Dobro napredujem, dovršio sam skoro dva poglavlja (od osam predviđenih), ali vrijeme pritišće. Prepisci se nikad ne posvećujem prije deset ili jedanaest uvečer, kao što je slučaj i danas.

No, Vaše sam pjesme čitao skoro neposredno nakon razglednice koju sam Vam poslao. To je prava zbirka, koju svakako treba objaviti.³¹ Ipak, primjećujem sa stanovitim žalom, da su pjesme datirane nakon šezdesetih – sve rjeđe. Kako bih vas donekle potaknuo da ne zapostavite stihove, odlučio sam da ću ih nekoliko prevesti. Riječ je o 2-3 pjesme koje bih sa zadovoljstvom uvrstio u izbor pod naslovom „Post scriptum za jednu antologiju“. Antologija je ona moja (*Novi talijanski pjesnici*), o kojoj sam Vam govorio, a koja bi se u Jugoslaviji trebao pojaviti nagodinu. Izostavljanja – opravdana i neopravdana – prisilila su me da produžim rad. Naime, u više navrata rado bih preveo pojedine pjesme nekih autora, ali nije bilo moguće, budući da je antologija ciljala na 16 imena,³² a svaki predstavljen širim izborom koji je varirao od 12 do 30 pjesama. A bilo je zatim kritičara-pjesnika ili prozaika-pjesnika poput Vas s poetskim tekstovima količinski ispod mojih antologičarskih potreba.

²⁹ I ovo pismo Levi je pisao rukom.

³⁰ Na drugi susret s Levijevim, dvije godine kasnije, došla je i Machiedova supruga Višnja, kada im je ljubazni domaćin „velikodušno darovao svoju skulpturu žičanog jelenjaka, čistu kao crtež“ – vidjeti: *Slatkogorka Italia*, izd. Matica hrvatska, Zagreb 1999, str. 192.

³¹ Bilo bi zanimljivo vidjeti u kom obliku je Machiedo dobio te pjesme, jer prvu zbirku pjesama Levi objavljuje 1975!

³² S izuzetkom Lamberta Pignottija (1926), jedinog još živućeg autora iz te antologije, u njoj su i – doslovce od A do Z: Elio Filippo Accrocca (1923–1996), Gian Carlo Artoni (1923–2017), Umberto Bellintani (1914–1999), Bartolo Cattafi (1922–1979), Franco Fortini (1917–1994), Margherita Guidacci (1921–1992), Marcello Landi (1918–1993), Elio Pagliarani (1927–2012), Pier Paolo Pasolini (1922–1975), Nelo Risi (1920–2015), Edoardo Sanguineti (1930–2010), Rocco Scottellaro (1923–1953), Cesare Vivaldi (1925–1999), Saverio Vollarò (1922–1986) i Andrea Zanzotto (1921–2011).

Nadam se da će se „Postscriptum“ lijepo uklopiti u nekom časopisu. Obuhvatit će petnaestak autora. Od vaših pjesama uzeo bih u obzir „Ustajanje“,³³ „Zalazak sunca u Fossoliji“ i „Adolfu Eichmannu“. Govorit ću o njima i u svojoj studiji, tako da sam vam stvarno zahvalan što ste mi omogućili da ih pročitam. U vezi s Fossolijem,³⁴ zanimalo me gdje se nalazi i čiji su završni stihovi tog „drevnog pjesnika“. Jednako tako zanimale bi me okolnosti u kojima je nastao „Drugi jedan ponedjeljak“.

Kad budete imali vremena, razumije se. Nema žurbe. A zahvaljujem unaprijed.

Priznajem, međutim, da očekujem i objavljivanje Vaše nove prozne knjige, koja poprilično budi moju znatiželju.

Spominjući se često one tako ugodne torinske večeri, dodajem srdačne pozdrave svoje supruge, Vama i gospođi, vrlo vrlo srdačno i s poštovanjem

Vaš

M[laden] M[achiedo]

* * *

[V] 22. lipnja 1970.

Dragi Mladene,

izvršno! Jako mi je drago što su Vam se moje pjesme (koje do sada nije čitalo više od 15 ljudi) svidjele i našle put prema Vašoj antologiji, ili barem prema „Postscriptumu“. Kratko ću odgovoriti na Vaša pitanja:

Taj „drevni pjesnik“ je Katul, a stihovi su slobodan prijevod iz Pete pjesme („Soles occidere...“). A „Drugi ponedjeljak“ je nastao u sretnom trenutku: nakon povratka iz zatočeništva proživljavao sam nekoliko prilično teških mjeseci, zbog traume, zbog samoće, a i zbog nedostatka posla i novaca; a onda, u samo nekoliko dana, našao sam posao u tvornici Montecatini u Avigliani, i zaručnicu koja je moja sadašnja supruga. Ta pjesma podsjeća na jedan od polazaka sa torinskoga kolodvora Porta Nuova za Aviglianu, u studeni jednog ponedjeljka u zoru, no to više nije očajnički polazak kao onaj „prvoga ponedjeljka“; dapače to je radostan polazak, kada mi se čini, u promuklom glasu zvučnika koji najavljuje polaske i dolaske vlakova, da prepoznajem riku paklenskoga suca (*Pakao*, V, 4), ili još bolje – njegovu parodiju.

³³ Od tri navedene Levijeve pjesme, samo će se prva pojaviti u dvjema budućim Machiedovim antologijama: najprije onoj sarajevskoj *Antologiji talijanske poezije XX stoljeća* (Svjetlost, 1981), a zatim i u dvotomnoj zagrebačkoj *Zrakasti subjekt – talijanski pjesnici 20. stoljeća* (Ceres, 2003). Jedan od razloga svakako je i činjenica što ta, inače kratka pjesma, stoji kao *motto* Levijeve druge knjige *La tregua*, u kojoj autor tematizira traumatični povratak iz Lagera.

³⁴ Machiedo se ovdje referira na Levijevu pjesmu „Zalazak sunca u Fossoliju“, napisanu 7. veljače 1946. Ta kratka pjesma od samo osam stihova čitatelja podsjeća na boravak u sabirnom logoru nedaleko od Modene, odakle će put Auschwitza krenuti konvoj s Primom Levijem i 650 (!) njegovih sunarodnjaka, od kojih će tek malobrojni preživjeti. Zato ne čudi sumorno ozračje tih stihova: *Ja znam što znači ne vratiti se, / Kroz bodljikavu žicu / Gledao sam kako sunce zalazi i zamire; / Osjetio kako mi paraju meso / Riječi drevnoga pjesnika: / „Sunca mogu zalaziti i vraćati se: / A kratko kad ovo svjetlo gasne, / Valja nam sniti beskrajnu noć.“*

Ispričajte me zbog žurbe kojom Vam odgovaram: imam mnogo posla u tvornici, gdje provodim 14–16 sati dnevno, protiv svake zdrave navade. Samo da dođu godišnji!

Srdačni pozdravi Višnji i Vama

Primo Levi

* * *

[10] 28. 7. 1970.

Dragi doktore,

veoma sam Vam zahvalan za objašnjenja u vezi s nekolicinom Vaših pjesmama. Poslužit će mi zimus, kada se nadam da ću se iznova dohvatiti prijevoda suvremenog talijanskog pjesništva.

Molim Vas da me ispričate zbog kašnjenja kojim Vam odgovaram. Neprestance radim na svojoj studiji, koja je već dosegla skoro pet poglavlja od osam zamišljenih. Vrelo ljeto, ukratko, a i u prenesenom značenju. Htio bih sve dovršiti prije nego konačno napustim Luccu, zatim pregledati tekst u Zagrebu te ga u prosincu ponijeti na Scuola Normale.

Za svaki slučaj, nakon prvog tjedna u rujnu moja će adresa opet biti Puljska 78/III, Zagreb, Jugoslavija, gdje bih sa zadovoljstvom utanačio naš sljedeći susret. Kako god bilo, nastojat ćemo dogovoriti nešto s tribinom „Književni petak“.

Na Vaše „samo da dođe godišnji“, što za mene ove godine ne vrijedi, mogao bih plasirati sličnu krilaticu: „Kamo sreće da dođe proza nakon tolike poezije!“, pri čemu mislim osobito na Vašu knjigu u nastajanju (ili već gotovu?).

U svakom slučaju Vama i gospođi od srca želim ugodan odmor nakon toliko posla, uz najsrdačnije pozdrave i od moje supruge.

Prijateljski i s poštovanjem

Vaš

M[laden] M[achiedo]

* * *

[VI] 24. svibnja 1971.

Dragi Machiedo,

Vaše pismo od 4. svibnja, između poštanskih štrajkova, „mostova“³⁵ kod „Einaudija“, i jednog mog izbivanja, dopijeva na red istom sada: „Einaudi“ Vam je danas trebao poslati *Iščašnost oblika*,³⁶ moju zadnju muku, koju je – kako se čini – publika prihvatila sa skromnim oduševljenjem, a kritičari s manje (do sada mi se događalo obrnuto).³⁷ A onda ćete mi reći što Vi mislite.

³⁵ Ovdje Primo Levi aludira na običaj uvriježen u Italiji da se uoči – ili i nakon – nekog neradnog dana spajaju dani vikenda.

³⁶ U izvorniku *Vizio di forma*, što može značiti i nedostatak, nesavršenost. Međutim, vodeći računa o kontekstu i sadržaju tih Levijevih znanstveno-tehnoloških parabola, uvjeren sam da je *iščašnost* znatno bliža autorovoj temeljnoj nakani.

³⁷ Primo Levi s pravom negoduje zbog izostalog oduševljenja čitateljske publike i književne kritike za te njegove *divertissementes*. Međutim, dva su moguća razloga za to: ponajprije zato što se Primo Levi

Čitam da ćete ljetos dolaziti u Italiju: molim Vas da me na vrijeme upoznate sa svojim premještajima i adresama, u slučaju da se podudare ili isprepletu s mojima.

Mnogo uspjeha u Vašem radu, i srdačni pozdravi također i Višnji

Vaš

Primo Levi

* * *

[11] Zagreb, 21. 6. 1971.

Poštovani doktore,

namjeravao sam zahvaliti Vam odmah, kako za Vaše ljubazno pismo, tako i za *Vizio di forma*, tako spremno poslan. Međutim malo kasnim, jer sam radije prvo pročitao knjigu, ne vodeći računa da će se između ispitâ na Sveučilištu i drugih obveza – čitanje protegnuti na nekoliko tjedana. Uostalom, tu knjigu valja čitati malo-pomalo kao što je slučaj sa svim recentnim djelima „fragmentarne“ proze (fragmentarne ukoliko je protivna romanu rijeci ili rječici).

U svakom slučaju *Iščašnost oblika*³⁸ je dostojan nastavak *Prirodopisnih priča*. Tematsko-strukturalna potka nije manje očigledna od one koja, s druge strane, povezuje *Primirje sa Zar je to čovjek*. Usprkos (znanstveno)fantastičnom pričinu, Vaši su prevladavajući interesi etički: naime, lunarni teleskop upravljen je prema Zemlji, a ne prema svemiru. Bjelodano Vas ne zanima znanost sama za se, nego prije odvagnuta preko svojih učinaka (koji često postoje, a ne ostvare se) za čovjeka. Neobično za Vas profesionalnog znanstvenika, dok je kod Calvina, primjerice, pretežno suprotno: znanost se ukazuje kao „geometrija“ s vlastitim pravilima, u kojima se čini uzaludno traganje za dobrom ili zlom (pogledati s tim u svezi „Uhođenje“ u *Te s nulom*).

Čini se da je Vaš pokušaj ekstreman, da prikočite „autonomni“ razvoj tehnologije, da ga usmjerite, da se ostane gospodarima, da se postigne laičko uzdizanje čovjeka na božansku razinu, polazeći od ujedinjene Zemlje; kod Calvina, međutim, proizvodi znanosti, odavna lišeni gravitacije, odlijepili su se od etičke matrice, margina spasenja ne ovisi toliko o imaginarnom čovjeku-Montecristu, koliko o hipotetičkom postojanju poneke „odbačene“ inačice na radnom stolu božanstva-Dumas.

U konačnici razlika je to između onoga tko se pouzdaje, makar samo teoretski, u čovjeka-kovača (Vi), onoga tko vidi da su takve mogućnosti ograničene u samom ishodištu, ne odričući se prenaporne perspektive približnosti (Calvino). Budući da čovjek spram vlastite vrste ne izgleda velikodušniji od nebržnoga božanstva, u stvari oba se procesa u konačnici – što je doista neobično – sažimaju u dvije jednako zastrašujuće slike: tamo savršena utvara, ovdje more bez valova, iščezlo.

sve do 1975. godine, kada će zbog odlaska u mirovinu napustiti rad u tvornici, opirao svrstati u pisce bez zadrške. S druge strane, i književna kritika, a publika možda još i više, memorirala ga je u svojoj svijesti kao svjedoka Holokausta.

³⁸ Potaknut Levijevim riječima iz prethodnog pisma („A onda ćete mi reći što Vi mislite“), Machiedo zdušno prijanja pisanju osvrta gotovo na svaku od 20 pripovijesti u toj Levijevoj knjizi, ukazujući na neke otklone i podudarnosti s Calvinovim tematski srodnim djelima.

Dok Calvino igra na kartu vremena (*Te s nulom*, trenutak koji se ponavlja, jednak ili različit, ili se nikako ne ponavlja?), Vi ustrajavate na prostoru: na formi izvan koje (evo nam „iščašnosti“) ne uspijevamo zamisliti nikakav oblik postojanja, kao što općenito ne uspijevamo zamisliti nikakav prostor izvan nekog drugog prostora. Više nego o protivnom – mislim na Vas i Calvina – riječ je o dva komplementarna stava ili interesa.

Međutim, čak i kod Vas postoji (antropomorfan onkraj biblijskih natuknica), aspekt koji bih rado definirao prefiksom „meta-“, izostavljajući možda imenicu ili pridjev koji bi trebao uslijediti. Ne mislim samo na *Procacciattori d' affari*, nego i na temu stvaranja i autonomno postojanje književnoga lika koji, ne iznenađujući ispočetka (nakon Pirandella i Queneua), izgleda međutim iznimno zanimljiv zbog obrata predviđene situacije, tj. u onom području egzistencije, u onom parapsihološkom čistilištu (*U parku*) gdje stvar nadživljava Tvorca. Nije manje zanimljiv *A fin di bene*, s onom istančanom zapitanošću između negibljivoga i živućega, s tajnovitim rađanjem psihizma u srcu tehnološkog te s razbojstvom (zakonitim ili nezakonitim?) počinjenim nad „nečim“ osjećajnim i dobrim. *Vilmy*, međutim, podsjeća na prethodnu (*Mirovina*): dva oblika „droge“ (metafora je drukčija, a poruka analogna), koji vode prema tvrdnji-predviđanju, prilično eksplicitnom u *Prema zapadu*, *Upisano na čelu* kao da je tehnološki *divertssement* na temu Otkrivenja (XIII, 16–18), tko bi znao da li slučajan ili hotimičan? Ta dva *Recuenco* mogli bi otvoriti prijepor o Kolosimovim knjigama (podsjećam, uzgred, na prezimena međunarodne momčadi, nasljednice one iz *Andeoskog leptira*), dok bih u završnici priče *Psico-fante* izdvojio pop-artistički autoportret, humaniziran, međutim, onim komadićem žeravice, živu i nedokučivu poruku posred predmetnog repertoara. (Ne nalazim, međutim, onu prozu o atomu, o kojoj ste mi svojedobno govorili u Torinu, pa se pitam zašto ste ju odbacili.)³⁹

Čitam iznova što sam napisao pa uočavam da to nije nipošto „recenzija“, već glasno prijateljsko razmišljanje, neizbježno raznorodno, ako ni zbog čega drugog onda zbog ograničena prostora što ga nudi pismo. Mogao bih navesti i druge pojedinosti ili naslove, ali vjerujem da sam ukazao na ono što bi mi se učinilo bitnim.

Uopće me ne čudi što je kritika suzdržana prema Vašoj zadnjoj knjizi. Kritika sve više zaostaje za književnošću, nadasve veći dio akademske kritike, posvuda neuništive, ali u Italiji možda još i više nego drugdje. Nisu li Vam slučajno predbacivali „igru“? To je najlakši obrazac za obranu vlastita znanstvenoga neznanja, na isti način kako je preporučljivije hvaliti se onim što je Vittorini definirao „para-božanskom“ pozicijom pisca. Bolje biti „obrađen“ umjesto morati „obrađivati“, kada obrađivati znači ulaziti u kontekst u koji se nikada nije ušlo. Svatko je u stanju analizirati metriku posljednjega petrarkista, ali mu to neće poći za rukom s Galileovom ili Leonardovom misli! Za Vas je utješno barem to što je publika „naprednija“ od kritike. Svijet, ne onaj od sutra nego već ovaj današnji, jest svijet znanosti i o tome nema dvojbe o stazi kojom ste se Vi odavno zaputili.

Što se tiče Vaše „fortune“ u mojoj zemlji, nastavljam podržavati Vas kod zagrebačkih izdavača, u situaciji koja, nažalost, svjedoči o „gustoj magli“ i rijetkom „provedricom“. Pri-

³⁹ Vrijeme će pokazati da proza o atomu nije odbačena, nego će se sedam godina nakon izjave u razgovoru s Machiedom pojaviti u knjizi *Periodni sustav*, u kojoj je završno poglavlje upravo to – o atomu ugljika. A i drugih dvadeset poglavlja za naslov ima neki kemijski element. Nije naodmet podsjetiti da je prvo zagrebačko izdanje (*Periodički sistem*) objavio Grafički zavod Hrvatske 1991. godine, a prvo beogradsko (*Periodni sistem*) Paideia – 2007.

stupačnije su mogućnosti koje nude neki časopisi. Općenito, sada u Hrvatskoj imamo izvršne časopise, uz izdavače koji se kreću puževim korakom, što je djelomično njihova krivnja, a djelomično i zbog nedostatnih subvencija.

Pitanja, jedan od časopisa s kojim sam počeo surađivati, bavi se isključivo znanstveno-tehnološkim temama na književnoj i filozofskoj ravni. Sada raspravljamo o mogućem dvouklopu, koji bi trebalo realizirati u nadolazećoj sezoni, u cijelosti posvećenu suvremenoj (znanstveno)fantastičnoj književnosti. U najgorem slučaju, autori koje sam ja predložio (Vi s nekoliko novijih proza, Calvino, Parise i Pignotti) predstavljali bi se malo-pomalo. Bio bi to poticaj izdavačima, odavna obuzetim svojim ne uvijek točnim računicama zarade. Tematski broj takvoga tipa pokazao bi nedvojbeno da novi žanr nadilazi sva ekonomska očekivanja. U svakom slučaju, poslije godišnjih odmora sve će se znati pouzdanije, ali Vi od ovog časa možete računati na neki moj prijevod u časopisu. Sve ostalo, nažalost, ovisit će o drugima.

Ljetna predavanja Zaklade Cini su otišla u vjetar zbog izostanka potpore. Održat će se samo ona u rujnu, u vezi s visokom kulturom. Tako nam barem javljaju iz Beograda. Provest ću sa suprugom mjesec dana na otoku Hvaru u Dalmaciji (za svaki slučaj adresa je: M. M., Obala, 58450 Hvar, otok Hvar, Jugoslavija, od 8. srpnja do 10. kolovoza otprilike). Povratkom u Zagreb moramo riješiti važan problem: promijeniti stan. Dakle, ništa od putovanja u Italiju, sve do konca godine ili sve dogodine.

Što se mog posla tiče, u međuvremenu sam korigirao nekoliko tekstova pa se nadam (lijepo nadanje za ljeto na moru) da me neke druge korekture čekaju u Splitu. Sve teče prilično usporeno.

A kao kuriozitet dodajem da sam još u Italiji napisao zbirku vizualne (točnije grafičke) poezije,⁴⁰ koju sada počinjem „sijati“ po brojnim hrvatskim časopisima. Ponešto je izašlo prethodno u *Techne* u Firenci. Kad se pojavi ostalo poslat ću Vam pokoji „uzorak“.

Na početku se radilo o rubnom pa čak i polemičkom zanimanju (spram postojećega vizualnoga pjesništva), a onda se „stvar“ pokazala samodostatnom. Sada, otkrivši karte ponekom uglednom kritičaru, čujem da me hvale i hrabre (čak sam i zatečen, jer nipošto nisam na to računao), uz njihovo veliko iznenađenje te obećanje da će me uvrstiti u studije i antologije. U Zagrebu je zanimanje u tom smislu prilično živo, autori pak za sada malo-brojni.

Primjećujem da sam čavrljao onkraj svake mjere pa je stvarno čas da se stane.

Vama još jednom iskrene čestitke, a najsrdačniji pozdrav Vama i gospođi i od moje supruge.

Prijateljski i s poštovanjem

Vaš
M[laden] M[achiedo]

⁴⁰ Priređivač ovog priloga, tih godina gimnazijalac u Bolu na Braču, prisjeća se da je upravo zahvaljujući vizualnoj poeziji objavljenom u splitskom časopisu *Vidici* to bio njegov prvi susret s imenom Mladena Machieda. Neće proteći ni cijelo desetljeće, a protagonisti ove rubne zabilježke srest će se na drugom mjestu i u drugim ulogama: prvi kao student ovog drugog, na čijim će predavanjima doznati i za djelo *Prima Levija Zar je to čovjek*.

* * *

[12] Zagreb, 9. siječnja 1974.

Dragi Levi,

Vaše mi je pismo uručeno s priličnim zakašnjenjem. Namjeravao sam zahvaliti Vam odmah, ali sam morao izdržati prilično opaku influencu. Moja supruga je slijedila loš primjer, tako da je gubitak vremena bio udvostručen. Dodajte tome zakašnjenja izazvana jednim putovanjem početkom prosinca, makar i ugodnim (Firenca i Rim), pa ćete lako dokučiti kaotično stanje koje na povratku zatječem za svojim radnim stolom.

Vaše me pismo jako razveselilo, bilo zbog puke činjenice što Vas „čujem“, bilo zbog poticajnog mišljenja onda izrečenog o mom zadnjem radu, na čemu Vam naročito zahvaljujem. U međuvremenu, sa dugogodišnjim zanimanjem očekujem *Periodni sustav*, Vašu sljedeću knjigu. Možda pretjerujem, još su samo tri suvremena talijanska prozaika od kojih čitam sve i s kojima mi se čini da napredujem: Vi, Calvino i Parise.⁴¹ Razočaranje mi je i pjesništvo, kojemu sam davao prednost te ga pratio u svom lukeškom-pisanskom razdoblju.

Po dužnosti, dakle, čitam kritiku, a za osobni užitek – recimo to tako – već podosta vremena otkrivam klasike – „antiklasike“: dva rada na talijanskom, jedan o Machiavelliju u tisku, jedan o Leonardu koji valja predati. Blago Vama kad imate izvanknjiževno područje!

Tako bih Vas rado vidio opet... Činjenica je da naša putovanja (jednom godišnje ili svake dvije godine) iznova vode u Toskanu i u Rim (uvjetovani itekako sadašnjom i budućom književnom suradnjom), dok Torino ostaje pomalo izvan ruke, krivnja je to i zemljopisnog „priključka“: milansko izdavaštvo pokazalo se premalo sklono mojim piscima pa i meni samom.

Prošle smo godine promijenili mjesto stanovanja. Moja je supruga podosta prevodila sa francuskog. To su – u suštini – novosti. Završavam, dakle, s najljepšim željama i uz srdačne pozdrave Vama i gospođi, dakako i od moje supruge, prijateljski Vaš

M[laden] M[achiedo]⁴²

* * *

[VII] 16. studenoga 1974.

Dragi Mladene,

primio sam kao ugodno iznenađenje antologiju⁴³ koju ste Vi priredili, i čitam je sa sve većim zanimanjem: Vaša je zemlja doista mlada, dok je moja stara i metastazirala, dapače možda već i mrtva od

starosti i mana, te skoro posve raspadnuta.

⁴¹ Goffredo Parise (Vicenza 1929. – Treviso 1986), iznimno zanimljiv talijanski prozaik, pjesnik, esejist, scenarist i novinar, čiju su literarnu izvrsnost do danas prepoznali samo neki slovenski i crnogorski izdavači.

⁴² U dnu pisma je priložena nova adresa: Mladen Machiedo / Bogišićeva 12 / II / 41000 Zagreb / Jugoslavija / Tel.: 416–521.

⁴³ Riječ je o antologiji *Novi talijanski pjesnici* objavljenom u Splitu 1971. godine, opisanoj u bilješci br. 28.

Zahvaljujem Vam iskreno. Moja supruga i ja nismo zaboravili Vaš posjet, dragi ste nam, i rado bismo Vas opet vidjeli: zar nemate prigodu doći u Torino ili negdje blizu Torina? Vi Mladene, što sada radite?

Ja sam netom otprovio petu knjigu: izaći će možda u veljači, a bilo bi mi drago poslati i Vama primjerak. Zvat će se *Periodni sustav*, radi se o 21 kemičarskoj pustolovini, zbiljskoj ili vjerojatnoj, koje su se dogodile meni ili drugima.

Nama je sada teško putovati; skoro je dovršeno razdoblje u kojem se valja brinuti o djeci, ali je već započelo ono u kojem se ne može zapostaviti roditelje.

Još jednom zahvaljujem i srdačno pozdravljam Vas i Višnju

Primo Levi

* * *

[VIII] 16. svibnja 1975.

Dragi Mladene,

primio sam Vaše pismo od 9. siječnja, pa Vam s velikim zakašnjenjem zahvaljujem za novosti; no, sada Vam pišem iz druga dva razloga.

Na prvom mjestu, htio bih znati jeste li primili *Periodni sustav*, koji sam Vam poslao ima tome dvadesetak dana; a na drugom mjestu, bio bih Vam veoma zahvalan za razjašnjenje u vezi sa sljedećim pitanjem.

Primio sam od „Einaudija“ godišnji obračun za autorska prava; među pravima koja dolaze iz inozemstva, a prvi put ove godine, pojavljuje se stavka:

La Tregua – Jugoslavija – L.20894,=

Raspitao sam se u uredima kod „Einaudija“, pa su mi rekli da su stvarno sklopili još daleke 1964. (!) ugovor s Jugoslavijom za prijevod *Primirja* na srpskohrvatski, ali da kasnije više ništa ne znaju, nešto su dobili prema ugovoru. Zamolio sam ih da uspostave kontakt s jugoslavenskim izdavačem i nadam se da će to učiniti, ali se ne pouzdam u njih; zato se obraćam Vama da Vas pitam da li smatrate mogućim da je knjiga prevedena i objavljena te rasprodana u Vašoj zemlji a da o tome nitko ništa ne zna! Kod „Einaudija“ se nalazi kartica, čiju Vam kopiju dostavljam.⁴⁴ Prema izračunu, činilo se da je riječ o predujmu, moglo bi se zaključiti da knjiga još nije objavljena, ali da će biti.

Dakako, nije mi stalo do autorskih prava, već do objavljivanja kao takvog: stoga bih Vam beskrajno bio zahvalan, kada biste mogli bez imalo hitnje, i žurbe, javiti znak kakvog razjašnjenja.

Periodni sustav je izašao prije nekoliko tjedana, ali je dojam da se dobro prodaje i čita sa zanimanjem: bilo bi mi jako drago čuti Vaše mišljenje. Ovdje u Italiji, u očekivanju izbora, iznova eksplodiraju bombe, otimaju ljude i pojavljuju se najnevjerovatnije ekstremističke bande: učestala je to pojava, uoči izbora netko muti vodu kako to rade sipe.

Unaprijed Vam zahvaljujem, i prijateljski Vas pozdravljam, zajedno s gospođom.

Vaš

Primo Levi

⁴⁴ U priloženoj kopiji „Einaudijeve“ knjigovodstvene kartice jasno se vidi da se radi o iznosu od ondašnjih 1000,00 N[ovih] D [inara] što ga je 23. siječnja 1974. uplatila Jugoslavenska autorska agencija – s potpisom Olge Srećković iz Sekcije za književnost – u ime izdavača „Prosveta“ – „Progres“, vjerojatno kao predujam, za pravo na prevođenje Levijeve knjige *La tregua*, objavljene u Torinu 1963.

[13] Zagreb 5. lipnja 1975.

Dragi Levi,

zahvaljujem Vam što ste me se sjetili. *Periodni sustav* me čekao na radnom stolu⁴⁵ po povratku iz Rima, gdje sam sudjelovao na seminaru o pjesništvu, koji je upriličilo Sveučilište.

Premda zatrpan poslom i zakašnjelom prepiskom, reklo bi se zastrašujućim zakašnjenjem (blago Vama kad niste književni kritičar), nisam odolio „iskušenju“ pa sam se dao na čitanje: jednu ili dvije pripovijesti na dan kako bih mogao razmisliti o pročitanoj, te produžiti užitek (nešto što mi se rijetko događa s prozom posljednjih godina). Ovo je Vaša najsazetija knjiga, vrlo originalna, zbog dvojake unutrašnje strukture, koju bih sazeo binomima: (pri)povijest-znanost, događaji-elementi, *Zar je to čovjek* i *Primirje* naspram *Prirodopisnih priča* i *Iščašenosti oblika*. Sad se više nećete osjećati „raskoljenim“, a Vaši čitatelji (i kritičari) morat će prihvatiti obje Vaše „polovice“. Podudarnosti drže, svaki element-događaj ima svoje mjesto. Dvije predašnje priče (u kurzivu)⁴⁶ na sretan način razbijaju simetriju. Moj izbor su ipak „Željezo“ i „Natrij“ (dva blistava završetka), u odnosu prema „Vanadiju“ i „Ugljiku“ koji predstavljaju *summa summarum* u svakom smislu. Nipošto slučajno, čini mi se, knjiga završava elementom (jedan od 10, ako se ne varam) poznatim od davnina.

U vezi s „Argonom“ javljam Vam – kao neobičnost – da forma „barba“ = stric postoji u Dalmaciji (često nasmijavajući Talijane) i bit će da je ili židovskoga podrijetla ili je na neki način (ali je manje vjerojatno) sinegdoha (*pars pro toto* od barba za kapetan ili – u očima djece – za kojeg bilo „strica“ možda)?

Evo, napokon, rezultata istrage u vezi s Vašim *Primirjem*. Očigledno se radi o predujmu. Knjiga se nije pojavila, nema je u katalogima „Prosvete“, a najbudniji kritičari, kojima ništa ne promiče, nisu obaviješteni. Za razliku od „Prosvete“, koja je velika beogradska izdavačka kuća, prestižna, o „Progresu“ se vrlo malo zna. Radi li se (možda) o suradnji? Sjećam se da sam pisao „Progresu“ prije mnogo godina, kada se činilo da je jedan zagrebački izdavač sklon objaviti *Primirje*, ali ne dobivši nikada odgovora. Razdoblje od '64. naovamo čini mi se malo predugačko. I prava za prijevod morala bi imati stanovite granice. Stvarno je šteta što se knjiga nije pojavila. Rado bih napisao osvrt, baveći se – dakako – svim onim što je uslijedilo. O sudbini tog prijevoda „Einaudi“ bi trebao zahtijevati informacije izravno od „Prosvete“.

Tako bi mi bilo drago vidjeti Vas opet. Zar niste dobili poziv za „Zagrebačke književne razgovore“ (koji su se održavali prije mjesec dana)?

Od „Einaudija“⁴⁷ mi je nedavno stigao prijedlog da „mlade jugoslavenske pjesnike“ predstavim jednim knjižuljkom. Uopćen prijedlog za sada, ukoliko velikodušno dolazi od Calvina, dok Bonino –hermetičan – šuti.

⁴⁵ S jednostavnom a srdačnom autorovom posvetom: Mladenu i Višnji – iskreno prijateljski.

⁴⁶ Pretpostavljam da se ove Machiedove riječi odnose na poglavlja „Olovo“ i „Živa“, jer su tiskana u kurzivu, ali se i tematski razlikuju od ostalih.

⁴⁷ Prijedlog, kao što i sam Machiedo u nastavku precizira, „velikodušno dolazi od Calvina“. No, o tome više u prepisci Calvino – Machiedo, objavljenoj u časopisu „Dubrovnik“.

Srdačni pozdravi Vama i gospođi i od moje supruge (koja čita *Periodni sustav*).
Posve prijateljski

Vaš
M[laden] M[achiedo]

* * *

[IX] 26. srpnja 1976.

Dragi Machiedo,
istodobno sam primio Vaše pismo od 19. i primjerak *Dometa*.⁴⁸ Iskreno Vam zahvaljujem, bilo zato što ste napisali osvrt, bilo zato što ste mi ga poslali: ovog časa se vrpolim nastojeći da ga razumijem, pa se osjećam pomalo kao Tantal, ali za nekoliko dana nadam se da ću naći nekoga da mi to prevede. U protivnom, kupit ću si hrvatsko-talijanski rječnik.

Šteta što nikako ne nalazite vremena i prigodu da dođete u Torino ili okolicu: moja supru-
ga i ja čuvamo ugodno sjećanje na večer provedenu s vama; stvarno je samo šest godina, ali se čini kao cijelo stoljeće, toliko toga se dogodilo! Javite mi ima li nade.

Za sada, još jednom zahvaljujem, a Višnji i Vama ugodan odmor.

Primo Levi

Prilažem primjerak knjižice pjesama, napisanih prije mnogo godina.⁴⁹

* * *

[X] 13. studenoga 1977.

Dragi Machiedo,
primio sam jučer (a to je čudo, imajući na umu stanje s talijanskom poštom) ogled o Leonardu i Petrarki, i vidim da je fascinantan, pun poticajnih ideja, učen i začudan; očekujem *Pravog Leonarda*,⁵⁰ kada će se pojaviti?

Čini mi se da se ovih dana navršava godina dana od našeg brzinskog susreta u Firenci: a kada manje brzinski susret?⁵¹ Od tada, poučen iskustvom, više nisam održavao predavanja, a nadam se da neću više ni morati, osim u hitnim slučajevima.

⁴⁸ Riječ je o riječkom časopisu pokrenutom 1968. godine, čiji je prvi glavni urednik bio Žvane Črnja. Svezak na kojem se Levi zahvaljuje objavio je poduži Machiedov ogled te prijevod završnoga poglavlja („Ugljik“) *Periodnog sustava*.

⁴⁹ Ta je rečenica dopisana rukom. A neveliku zbirku Levijevih poetskih tekstova pod naslovom *Gostionica u Bremenu* (L'osteria di Brema) objavio je Vanni Scheiwiller, izdavač na dobru glasu zbog bibliotečnog niza „U znaku zlatne ribice“ s knjigama vrhunskih poetskih tekstova.

⁵⁰ „Pravi Leonardo“ pojavit će se koju godinu kasnije pod naslovom *Leonardo da Vinci i poezija*, a knjigu će 1981. objaviti JAZU, tj. njezin Razred za filologiju kao 21. svezak svog bibliotečnog niza Rad.

⁵¹ Taj njihov treći susret („u Firenci na nekoj književnoj tribini u Via Ghibelina“) Machiedo pamti i po tome što sebi ne može oprostiti da je jedini primjerak talijanskog Šopa poklonio „organizatorima, na pismeni ili telefonski nagovor Margherite Guidacci iz Rima, umjesto Primu Leviju, koji bi ga zacijelo pročitao“ – o tome više u *Slatkogorka Italija*, str. 182.

Premda ne na razini razmjernoga uzvrata, šaljem Vam ovom prigodom, da ostanemo u temi, jedan svoj prošlogodišnji petrarkistički *divertissement*.

Višnji i Vama najtopliji pozdravi, i do skorog viđenja.

Vaš

Primo Levi

* * *

[14]⁵² Zagreb, 12. ožujka 1978.

Dragi doktore Levi,

htjedoh Vam odgovoriti i zahvaliti znatno ranije. Dok se toliki mijenjaju nagore (ili samo to mi što, samo s vremenom, opažamo ranije promaklo [nam] zlo), Vi posjedujete uzornu ravnotežu, koja potiče i nadahnjuje povjerenje: onkraj epistolarnih i prostorno-vremenskih intervala. Nipošto zbog izrečena mišljenja (prigodno povoljnog u moju korist), već zbog pažnje iskazane prema nečijem radu.

Ono što se računa u (među)ljudskim odnosima jesu iskrenost i dijalog. U stvarnosti, međutim, malobrojne su osobe one koje su postigle uspjeh (govorim o književnicima), na razini vrijednosti svojih knjiga. Češći je, čini mi se, slučaj inferiornog ili superiornog autora (u tom suodnosu), to jest koga treba čitati ne susrećući se s njim, odnosno da ga se sretne, ali riskirajući neljubazno da se djelo ostavi po strani. Dakako, ne utvaram si da govorim išta novo. Govorim to naprosto zato što se nalazim u razdoblju (ili je to dob) kada filtriram ljudske odnose. Dugujem to Leonardu, odmaku od zbivanja u književnosti (koliko ispraznoga, razmišljajući unatrag) i – nekoliko mjeseci – prekrhkom zdravlju svoje supruge. U tom smislu prebrodio sam preteške brige, sad preostaju „samo“ one ozbiljne, budući da je poznata dijagnoza te započinje liječenje. Posrijedi je mikrobiotička infekcija („*proteus mirabilis*“), nije prenosiva, prouzročena brojčanom neravnotežom i visokim premještanjem nevidljivoga protagonista u samom organizmu. Vrlo je teško iskorijeniti ga, liječenje nerijetko traje godinama. Ne govorim Vam o posljedicama na praktičnoj razini, financijskoj itd., o prijateljskim osobama koje su se iskazale, u takvim okolnostima, prilično bliskima te bliskim osobama, rodbini koja naprotiv... Ukratko, iskustvo iz kojeg izlazim (govorim o snazi, ne o strpljenju, koja će biti potrebna) pomalo drukčiji, s odmaknutom optikom.

Eto zašto istom sada i zašto tek u ovom dijelu svoga odgovora, zahvalan za *Kratak san*, koji sam, međutim, pročitao, odmah. Slatkogorka pripovijest s toliko hipotetskih razvoja, spriječenih ili proisteklih iz detalja. Završna korektura tog *divertissementa* potakla me da se prisjetim svoga prvog dana na Scuola Normale u Pisi. Razgovarajući s podvornikom, na portirnici, rekoh „caso mai“, a u istom trenu začu se glas iz hodnika, iza mojih leđa, koji me *en passant* ispravljaše: „semmai“! Nevidljivo lice koje je skliznulo, neprepoznatljivo tada i kasnije... normalisti, budući da su odreda genijalci, međusobno rijetko razgovaraju, činjenica je, međutim, da se od tada, u času kad treba reći „caso mai“ ili „semmai“ (nije važno), zaustavim na tren te iznova „proživim“ tu zgodicu.

⁵² Poveliko Machiedovo pismo pisano rukom.

Razmišljao sam, u više navrata, o Vašem firentinskom predavanju. Vi ste govorili kao da nitko u dvorani ne poznaje Vaša djela. Poznavali su ih, međutim, svi, kao što ste mogli zamijetiti. Koji tjedan kasnije, s drugim jednim predavačem, dogodilo se upravo suprotno, usprkos za mene pretjeranoj razglašenosti.

Moj Leonardo napreduje u granicama mogućega: upravo sistematiziram i grupiram ogromnu bibliografiju od tristotinjak naslova. U sirovom obliku knjiga se „ispisuje“, u glavnim crtama već je „napisana“. No, od „sirovoga“ do „izvrsnoga“⁵³ još je dug put. Pisat ću je na hrvatskom, ali se nadam da ću naknadno na talijanskom obraditi odabrana poglavlja i teme.

I od Višnje, dakako, uzvraćam srdačnim pozdravima Vama i gospođi.

Molio sam, pismom, izdavačku kuću „Abete“ iz Rima da Vam pošalje *In cima alla sfera* Nikole Šopa, što sam ja preveo i priredio. Vjerujem da sam im pisao ima tome tri mjeseca, nažalost ne pouzdam se previše: ne odem li u Rim, često ne riješim ništa. Osim toga, ove godine najviše čemu se mogu nadati je „do slušanja“.

Srdačno i s poštovanjem

Vaš
Mladen Machiedo

* * *

[XI] Torino, 5. 7. 1983.

Dragi Mladene,

čini mi se, nakon toliko godina poznanstva i obostranoga poštovanja, da možemo biti i na ti: ako ni zbog čega drugog, onda da se pojednostave Tvoja⁵⁴ pisma.

Odmah ću pisati u Sarajevo; u međuvremenu, molio sam Einaudija da ti pošalje tri moje zadnje knjige (ili skoro knjige: jedna je antologija,⁵⁵ a druga zbirka pripovijedaka),⁵⁶ od kojih mi posljednja pruža podosta zadovoljstva. To je prava knjiga, dapače roman; naslov joj je *Ako ne sada, kada?*,⁵⁷ a upravo se prevodi na francuski, engleski i njemački.

Zahvaljujem ti i pozdravljam Te srdačno, zajedno s Višnjom

Tvoj
Primo Levi

⁵³ Izvrstan poznavatelj (i) talijanskoga jezika, Machiedo se na ovom mjestu pomalo i autoironično poigrava bliskošću izraza „greggio“ (neobrađen, sirov) i „egregio“ (izvrstan, odličan), pri čemu prevoditelju ne preostaje doli da se pomiri s prokletstvom sadržanim u talijanskoj sentenci traduttore – traditore!

⁵⁴ Protoklo je dobrih 15 godina dopisivanja i međusobnih susreta prije nego se prekoračio prag građanske obazrivosti. Možda Primo Levi ne bi prešao na ti, da nije osjetio potrebu iskazati Machiedu svoju prisutnost u tako teškom trenutku zbog bolesti supruge Višnje?

⁵⁵ *Traganje za korijenima – osobna antologija* (La ricerca delle radici – antologia personale) izbor je Leviju dragih pisaca i djela – „Trideset autora izvučenih iz trideset stoljeća pisanih poruka, književnih, i onih drugih (...)“ – kaže autor u predgovoru tog svog djela, za koje od samog početka nije bilo previše razumijevanja.

⁵⁶ Naslov te trodijelne zbirke kratkih proza je *Lilit i druge priče*.

⁵⁷ *Se non ora, quando?* – roman je o jedinicama ruskih i poljskih partizana koji se protiv nacista bore u pozadini u vremenu od srpnja 1943. do kolovoza 1945. Među njima je i grupa mladih Židova cionista, oduševljenih idejom da krenu u Palestinu.

[15] Zagreb, 1. rujna 1983.

Dragi Primo,

od srca hvala za Ti, koje me raduje i časti, za Tvoje ljubazno pismo i za savršeno bibliografsko osvježanje. Zatekao sam, na povratku s mora: *Traganje za korijenima* (jedino od tri koja sam već imao u rukama, makar samo i nekoliko minuta), *Lilit* te *Ako ne sada, kada?* To znači da ću jesenas i zimus provesti podosta sati s Tobom. Moraš znati da, nažalost, s izuzetkom nekolicine nesebičnih prijatelja koji me ne zaboravljaju, mnogi autori koje sam proučavao i/ili prevodio, nikada mi ne šalju svoje knjige. Nije to jedini razlog mog postupnog ili paralelnog (po)micanja prema „korijenima“, ali zasigurno jedan od faktora koji (materijalno) ne mogu više zapostavljati. Tako ćeš bolje razumjeti moju iskrenu zahvalnost.

Nadam se da je „Svjetlost“ iz Sarajeva imala tu iskru da ti pošalje antologiju.⁵⁸ (Još je dvadesetak autora koji su ostali prikraćeni). U protivnom, potruditi ću se da ti pošaljem makar nekoliko fotokopiranih stranica. Tvoja pjesnička nazočnost u mojoj knjizi ima simboličku vrijednost. A u stvarnosti, jedan moj đak,^{59*} od ranije se zaputio, još i prije nego što je objavljen ovaj svezak: vrlo dobro je preveo (dapače izvrsno za jednog početnika) cijelu *Gostioniću u Bremenu*,⁶⁰ i (da!) pripovijest *Lilit*⁶¹ s posve neprimjerenim izrazima zahvalnosti prema meni. Budući da taj momak jedva čeka da pođe u Torino,⁶² nadajući se jedino da Tebe upozna, kad za to dođe vrijeme (za koji mjesec, vjerujem), napisat ću mu novu „preporuku“.

Prava je sramota što Te naši izdavači još nisu „otkrili“, a sada još imaju i (valjan) alibi praznih džepova, što golemoj većini onemogućava da autorska prava plate u stranoj valuti. Čudim se da Višnja može (mora, to jest, jer je prijedlog bio izdavačev) prevoditi u ovom času suvremenu autoricu kao što je Fania Fenelon, *Sursis pour l'orchestre*, koju Ti vjerojatno poznaješ (ukoliko se radi o iskustvu paralelnom u *Zar je to čovjek*). Bit će da je riječ prije o jedinstvenom nego rijetkom slučaju, svi traže „žive“ autore, preminule prije pola stoljeća. Ali nadajmo se da će Te mladi gurnuti znatno onkraj moje preuranjene (i sretne) intuicije. Osim toga, nisi nesretan (ciljam na „fortunu di...“) drugdje.

Budući da ja na talijanskom produciram samo mrvice, šaljem Ti paralelno jednu pod naslovom *Na rubu Mandeljštamova Dantea*. Dakle, ljubazno Te molim da više gledaš na duh onoga tko daruje, umjesto na skroman dar.

Tebi i gospođi srdačni pozdravi i od Višnje, s poštovanjem i odano prijateljski

M. M.

P. S.

Retrospektivno Mandeljštamu dodajem druge dvije mrvice: Ungarettija i Montalea.

⁵⁸ Machiedova *Antologija talijanske poezije XX stoljeća*, izd. Svjetlost, Sarajevo 1982. u kojoj je i jedna Levijeva pjesma.

⁵⁹ * Tvrtko Klarić (op. Mladen Machiedo).

⁶⁰ Djelomično je predstavljena u emisiji *Poezija naglas*, Trećeg programa tadašnjeg Radio Zagreba, uredničkog projekta Danijela Dragojevića, a stihove je interpretirao Fabijan Šovagović.

⁶¹ Objavljena u „15 dana“.

⁶² Taj momak, ujedno i priređivač ovog priloga, neće se odvažiti da krene u Torino susresti se s dragim mu autorom, ali se prevođenjem i promocijom njegovih djela ne namjerava prestati baviti.

* * *

[XII]⁶³ Torino, 3. 10. 1983.

Dragi Mladene,
primio sam antologiju: izgleda mi jako lijepa i ozbiljna, šteta što ne znam nijedne riječi
Tvoga jezika! Zahvaljujem i za Mandeljštama, itd.
Očekujem posjet Tvoga đaka, primit ću ga s radošću kao Tvoga poklisara.
Čestitke i srdačni pozdravi od doma domu.

Primo Levi

*(Priredio i s italijanskog preveo **Tvrtko Klarić**)*

⁶³ Pisano rukom na razglednici.